

Élet és életrajz: Árpád-házi Szent Erzsébet a 20. századi tudományos kutatás tükrében II.

WINFRIED ZELLER KRITIKÁJA MAURER ROMÁN KORI ERZSÉBET-KONCEPCIÓJA FELETT

Winfried Zeller 1957-ben jelentette meg Erzsébet 750. születési évfordulóján elmondott előadását. Habár az Erzsébet-kutatás áttekintésében munkája elején az emlékezésben határozza meg célját, hamar világossá válik, hogy valójában Erzsébet román kori meghatározottságának a tézisé veszi kritika alá. A kutatás áttekintésében már *Albert Huyskens* és *Karl Wenck* munkáját is úgy értékeli, hogy eredményeik „Erzsébet és Marburgi Konrád kapcsolatát egymással való éles kegyességtipológiai szembenállásként írták le”. Zeller tézise tehát így hangzik: „Erzsébet a világ elleni tiltakozásban él, ez pedig az ő konkrét világa, a késő romanika emberének szépséges és a rend biztonságában élő világa.” Hogyan is jut el erre a megállapításra?

Zeller egészen tudatosan kereste Erzsébet kegyességének újszerű elemeit, mivel számára „a történelem legmélyebb értelemben megújulás”. Ezért teszi fel a kérdést, hogy „mi volt az eredeti, az egyedülálló és új a kegyességében”.

Kiindulópontja – akárcsak Maurernál – a kortörténeti helyzet, melynek lényegi vonását a román és gótikus világ feszültségében látta. „Erzsébet életének ideje a román kor végével, a román kori ember és a mértéktartó visszafogottság (maze) erényének alkonyával esett egybe.” Ebből a kortörténeti feszültségből született meg a „világ elleni tiltakozás”, amely elemzésének alapmotívumává is vált. Ezt a tiltakozást képviselték „többé-kevésbé” a kortársai is: „Domonkos és Ferenc... Mechthild von Magdeburg... Vald Péter... a beginák mozgalma, akárcsak a flagellánsok”. Ebben a tiltakozásban „a szentség közvetlenségéről” van szó, amely „az Istennel, az emberrel és tulajdon önmagával szembeni” félelemmel ellentétben egyfajta „vallásos izgalmat, különös megindultságot” ébreszt. Ebből a félelemből fakadt az eretnekek üldözése, „amelyre ugyanaz a Marburgi Konrád is elragadtatta magát”, és a „jóvátételre” való törekvés, amely végül Erzsébetet nem elégítette meg. Ez a törés végül az életében is megmutatkozott; feltűnő, hogy „Erzsébet vallásosságában is feszültségek és kilengések, ellentmondásos vonások voltak.”

Ezeket az ellentmondásos vonásokat egyfelől „a magát radikalizmusig fokozó szigorban”, másfelől „az ismételten

megjelenő játékos vonásban” vélte megtalálni. A radikalizmus az akarat megtörésében mutatkozott meg, amiben Konrádnak is megvolt a maga szerepe, valamint az undor, a félelem és a rettegés legyőzésében. A másik oldalon pedig egy sor viselkedési jellemzőt sorakoztat fel Zeller, melyek „egy keresztény »homo ludens«” képét rajzolják elénk. Ez utóbbi mint „felszabadulás a játékos öröme” a tiltakozás fogalmát konkrét tartalommal tölti meg. Zeller még tovább ment ezen az úton, és Erzsébet vallásos karakterét további vonásokkal egészítette ki: „derű, boldogság, öröm”, amiben maga a nevetés is – nemritkán könnyek kíséretében – fontos szerephez jut. Így értelmezi Zeller azt a jelenetet, amikor „elüldözték Wartburgból”, és az eisenachi ferenceseknél Te Deumot mondat, valamint azt a madárdalt, melyet halálos ágyán hallott.

Végül Zeller visszatér a közvetlenség, „Krisztus közelsége” és a tiltakozás motívumához. Mindezekben ferences vonásokra ismer: Krisztus közelségében, amelyet Erzsébet a szegények által él meg, és a rendezett javak világa elleni tiltakozásban, amely „tűzzel emésztő imádság” által – „igazi ferences fordulattal élve” – másokat is elér.

„Mi volt az eredeti, az egyedülálló és új az ő vallásosságában a keresztény kegyességtörténet területén?” – kérdezi Zeller, és válaszol: „Gondolatai minden bizonnyal nem voltak újak... az azonban, hogy éppen ezeket a szavakat találta meg, és hogy végeredményben ezen az úton indult el, ez a valódi újdonság, amely az egyháztörténet csodája.”

ZELLER ELŐADÁSÁNAK KRITIKUS PONTJAI

Winfried Zeller nyilvánvaló törekvése, hogy Szent Erzsébet kor- és kegyességtörténeti karakterének jellemzéséhez alternatív tézist építsen fel. Tudományos érdeklődéséről ezt bocsátja előre: „A történelem legmélyebb értelemben megújulás, és tárgyának a mindenkor újat, új jelenségeket tekinti...” – az igazi megújulás az egyháztörténet csodája. Ez a megfogalmazás már egyoldalú kutatási koncepciót mutat, amely a figyelmét a tradicionálistól eltérő elemekre fordítja, és elsősorban azokat hangsúlyozza. Ez a meghatározottság vezette Zellert – részben jogosan – Erzsébet teljesen román kori meghatározottságának elvetéséhez, de egyben meg is akadályozta azt, hogy alternatív

nézetét a tudományos munkában a korábbi megállapításokkal koherensen alapozza meg. Zeller kísérletét inkább antitézis jellegűnek kell tartanunk.

Tézisében végeredményben a tiltakozás (Protest) motívuma uralkodik, amely Erzsébetnek a gótika korától való szellemtörténeti elhatárolására adott ellenreakció, ez határozza meg előadásának felépítését és érvrendszerét egyaránt. Erzsébet vallásosságának „feszültségeiben és kiegyensúlyozatlanságaiban” régi elemek – melyeket Zeller radikalizmusnak nevez – éppúgy feltűnnek, mint újak, amelyek a tiltakozás nyomán új viselkedési formákhoz vezettek. A tiltakozás és ellenállás éppen a régi radikalizmusa ellen irányul, amit Konrád is képvisel. Következményeiben azonban a tiltakozás motívuma újabb kor- és kegyeségtörténeti elhatároláshoz vezet, ti. Erzsébet teljesen vagy lényegében gótikus meghatározottságának gondolatához vallásosságában és viselkedésében egyaránt.

Tudományos szempontból Zeller munkájában a súlypont azon van, hogy Maurertől eltérően Erzsébet életének eseményeit és jellemzőit nem csupán a külső körülményekből akarja megérteni, hanem nagyobb figyelmet szentel személyiségének és belső fejlődésének is. Revidálja azt az álláspontot, amely Marburgi Konrád szerepét egyoldalúan hangsúlyozza életében, és ezzel eliminálja Konrád monolitikus befolyását Erzsébet kegyessége és vallásos gyakorlata felett. Hogy ezt a célt elérhesse, éppen a belső motívumokat hangsúlyozza – ami azonban azt vonja maga után, hogy életrajzi szempontból minden kronológiai rend összeomlik nála. Maurer fegyelmezett kronológiai rendjével összehasonlítva ez Zellernél belső tartalmi következetlenségeket okoz az érvelésében.

Erzsébet néhány kiválasztott személyiségjét azután a pszichológiai analízis eszközével vizsgálja, amely egyértelműen a korábbi kutatás pszichológiai interpretációjával mutat rokonságot. Éppen ez a „pszichologizálás” állítja az antitézisben Erzsébet új, a tiltakozásból fakadó vallásos praxisát a középpontba. E személyiségjegyek önkényes kiválasztása azonban ismét egyoldalúságokhoz, olykor pedig teljesen szubjektív állításokhoz vezet. Zeller a források kezelését is gyakran e szempontnak rendelte alá.

Számos ponton érhető tetten Zellernél a kortörténeti kontextus felületes elemzése. Jellegzetes példája ennek, hogy azt a jelenetet, amelyben Erzsébet özvegyi állapotában „nagybátyja vele kapcsolatos házassági terveit nyoman kifejezte azt a szándékát, hogy inkább az orrát vágja le, mert akkor bizonyosan nem kívánczik senki utána”, játékos vonásként magyarázza. Ez a drasztikus – és egyáltalán nem játékos – eltökéltség sokkal inkább volt végső lehetőség, hogy egy erőszakos házassági tervet – gyakran éppen vallási meggyőződés miatt – el lehessen kerülni. A motívum egyébként Szent Margit esetében is előfordul, hasonlóan kiélezett helyzetben. Ehhez hozzájárul az a tény is, hogy Zeller semmiféle megkülönböztetéssel nem él a 12–13. század spirituális hagyományai terén: „Kortársai közé, akik mindannyian többé-kevésbé a

tűnőben levő román kori ember világa elleni tiltakozásban éltek, nemcsak az új kolduló rendek alapítói, Domonkos és Ferenc tartoznak, hanem a nagy misztikus Mechtild von Magdeburg mellett Vald Péter és lyoni szegényei is, de a beginamozgalom első képviselői, a flagellánsok is.” Ez a kijelentés azt a zelleri célmeghatározást tükrözi vissza, amely szerint kizárólag „az eredeti, az egyedülálló és új” után kutat.

Kritikával kell megítélni azokat a kijelentéseit is, amelyekben a protestáns reformátori jellegzetességeket véli fölfedezni, amely mindenekelőtt éppen a kutató protestáns meghatározottságát jelzi. Ezek között egyrészt olyan megállapításokat találunk, amelyek inkább jellemzők Lutherra, mint Erzsébetre: „Nem elégíti ki a jóvátétel egyszerű szándéka, hanem feszültséggel teli bizonytalanság marad benne.” Másfelől a tiltakozás-motívum direkt identifikálása is – mint a 12–13. század éles tagadásának a kifejezése – későbbi korok jellemzője, mint például a reformációé.

A MAURER ÉS ZELLER KÖZÖTTI TUDOMÁNYOS VITA ÉS ANNAK KÖVETKEZMÉNYEI

Maurer és Zeller a romanika és gótika közötti kor- és szellemtörténeti határvonás kérdésében élesen ütközött meg egymással. A két korszak határozott elkülönítése nem csupán közös jellegzetességük, hanem vitájuk gyújtópontja is lett. Erzsébet kortörténeti összefüggésekben való megértése mint a tudományos kutatás vezető elve ahhoz vezetett, hogy a kor sokszor jobban felkeltette a kutatók érdeklődését, mint Erzsébet életének szűkebb értelemben vett történeti vizsgálata. Az a törekvés, hogy a hercegnőt kortörténeti elemzés alapján a romanika vagy a gótika világába sorolják, végül elterelte a figyelmet vallásosságáról, személyiségéről és keresztény életviteléről, s egyre inkább elméleti vita jellegét öltötte. A vita a kutatók személyes vonásait is elfedte, amelyek éppen a szellemtörténeti korszakok közötti átmenet jegyeit viselték magukon. Ez a kortörténeti átmeneti helyzet azonban mindkét kutató számára világos volt. Határozott állásfoglalásuk ellenére is mindkettejüknél látszik egyfajta kölcsönhatás a kutatási eredményekben.

Már Zeller antitézisében is megfigyelhető, hogy Maurer eredményeit és következtetéseit nem veti el teljesen, még ha Erzsébet román kori meghatározottságával határozottan szembe is száll. Zeller elismerte a román kori jellegzetességeket – melyeket Erzsébet életében szerinte Konrád képviselt – mint egyfajta radikalizmust a belső, vallásos fejlődésében. Ez ellen persze – mondja Zeller – vallásos és karitatív praxisával tiltakozott. Ezeket a jellegzetességeket azonban Zeller nem azonosítja minden további nélkül a 12–13. század vallásosságával, habár a háttérben érezhető ez a kísértés. Egy évvel Zeller előadásának megjelenése után Maurer is finomította elképzeléseit Erzsébet teljes mértékben román kori meghatározottságáról, amint ezt korábban említettük. Hogy Zeller kritikája ebben nagy sze-

repet játszott, abból is nyilvánvaló, hogy Maurer szükségét érezte néhány zelleri alapmotívum értelmezésének (például a tiltakozás motívuma).

Ez a példa jól mutatja egyrészt, hogy a vitában milyen jelentős szerepet játszott a korok elhatárolása egymástól, de azt is, hogy a mélyben ellentétes kutatási módszerek és nézetek rejtőznek. Maurer eredményeit Erzsébet korának kontextusából akarja levezetni, míg Zeller „az eredetit, az egyedülállót és újat” keresi. Maurer törekvéseivel szemben, miszerint lehetőleg mindent kronológiai rendben és a külső körülmények figyelembevételével kell meghatározni, Zeller a belső, személyes, néha akár szubjektív pszichológiai vonásokat is fel akarja használni érvelésében, miközben inkább Maurer tézisére reagál, de nem tolja vissza a kutatást a Maurer előtti korba.

Az Erzsébet-kutatás e fázisában milyen hagyományrétegek estek nagy súllyal a latba? Maurer koncepcióját nyilvánvalóan korának a 12. és 13. századról szerzett újabb ismeretanyagára építette fel, különösen is Karl Hermann May hipotézisére marburgi Konrád életére és ciszterci-premontrei háttérére vonatkozóan. Erre a kiindulóponton alapozta következtetéseit, s ez vezette konfrontációhoz a korábbi kutatásban meghatározó, ún. ferences tradícióval. A 12. és a 13. század vallásossága közötti éles megkülönböztetés (a bernáti hagyomány, aszketikus keresztes hadjáratok, premontreiek és beginák az egyik oldalon, Assisi Ferenc és a kolduló rendek a másikon) végig húzódik minden írásán. Úgy értelmezi Erzsébetet, mint akit a 12. század határoz meg, ezért nevezi a ferences hagyományt túlértékeltnak, s ezen a későbbi finomításai sem változtattak alapvetően. Zeller másként viszonyult a különböző hagyományokhoz. A román kor nála Domonkossal és Ferencel áll ellentétben – Vald Péterrel, a beginamozgalommal és a flagellánsokkal együtt, akik mind a korabeli világ elleni tiltakozás képviselői voltak. Végül mindkettőt, Clairvaux-i Bernátot és Assisi Ferencet is ütközteti Erzsébet vallásos gondolataival, s még inkább gyakorlatával. Így lesz nyilvánvaló, hogy maga Zeller sem támogatja kritikátlanul a ferences hagyományt, habár nem vitatja olyan hevesen, mint Maurer, hanem azt sokkal inkább a vallásos női és szegénységi mozgalmak hatásának összefüggésében hangsúlyozza Erzsébetnél.

Ezzel beállítható a kortörténeti kutatásnak abba a szakaszába, amelyet Maurer indított útjára.

Maurer munkája során a forrásokat és a későbbi szakirodalmat igen alaposan használta fel. Habár Zeller is alapos áttekintést adott a legfontosabb forrásokról, vég-eredményben csupán egyet használt ezek közül, az úgynevezett *Libellust*, s a korábbi szakirodalom is messze alulmaradt a Maurnál találhatóéhoz képest. Ez a különbség megmutatkozott a következményekben is: Maurnál tartalmilag és kronológiailag is gondosabban meg-
alapozott felépítményt találunk. Mindkettejükre jellemző azonban, hogy erősen koncentráltak Erzsébet korára, s a későbbi források rá vonatkozó adatait (*vita*-irodalom, legendák, krónikák) alig vették figyelembe.

Ami a Szent Erzsébetről folytatott tudományos vitát illeti, Maurer a történeti vonatkozásokba ágyazással, legyen az a kor-, jog- vagy kegyességtörténet területe, hatalmas haladást tett az Erzsébet-kutatásban. Az azonban Zeller érdeme, hogy antitézisében a külső adottságokról ismét Erzsébet személyére és alakjára terelte a figyelmet. Ezzel Maurer kérdését – „Miképpen alakulhatott Erzsébet sorsa az adott körülmények között?” – egy másikkal egészítette ki: „Miképpen akarta Erzsébet ezt a karaktert az adott körülmények között érvényre juttatni?” Ezzel a kutatás visszatért ahhoz az alapkérdéshez, amelyet Erzsébet életének belső feszültsége jelent.

IRODALOM

Árpád-házi Szent Margit legrégibb legendája és szentté avatási pere. Balassi Kiadó, Budapest. 1999.

Maurer, Wilhelm: Zum Verständnis der heiligen Elisabeth von Thüringen. In: *ZKG* 65, 1953–54. 16–64. o.

Maurer, Wilhelm: Die Heilige Elisabeth im Lichte der Frömmigkeit ihrer Zeit. In: *Theologische Literaturzeitung* 1954/7–8. 401–410. o.

Maurer, Wilhelm: Die heilige Elisabeth und ihr Marburger Hospital. In: *Jahrbuch der Hessischen Kirchengeschichtlichen Vereinigung* 7, 1956. 36–69. o.

Maurer, Wilhelm: Elisabeth von Marburg in zeitgeschichtlicher Beleuchtung. In: *Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte* 8, 1958. 22–36. o.

May, Karl Hermann: Zur Geschichte Konrads von Marburg. In: *Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte* 1, 1951. 87–109. o.

Zeller, Winfried: Die heilige Elisabeth und ihre Frömmigkeit. Vortrag zum Gedächtnis ihres Geburtstages vor 750 Jahren. Marburg-Lahn, 1957.